

М. Ф. Котляр

Визначаються час виникнення, метрологічні характеристики, ареал монетних гривен так званого чернігівського типу, поширених майже на всій території Давньої Русі. Досліджена техніка відливання й встановлені причини площення поверхні цих гривен.

Гривни срібла або монетні гривни, зливки благородного металу стандартних форми й ваги є економічним феноменом, властивим лише грошовому обігові Давньої Русі. Ніде більше в середньовічному світі монетні гривни не використовувались. Хоча зливки срібла різноманітних форми й ваги (але не стандартизовані), найчастіше у вигляді паличок різної довжини й товщини, відомі на величезному обширі Східної, Західної й Північної Європи: в Данії, Шлезвігу-Голштейні, Помор'ї, Західній та Східній Пруссії, Сілезії, Польщі, Балтійських країнах, а також у Приладожжі, на Західній Русі, уздовж течій Дніпра та Волги¹.

Нумізмати недвозначно пов'язують появу гривен срібла стандартних форми й ваги із припиненням припливу на Русь арабських монет, куфічних дирхемів наприкінці X ст. і західноєвропейських денаріїв на початку XII ст. І. Г. Спаський дійшов висновку, що після припинення надходження монет на Русь основною формою металічного обігу там став обіг великих «нерозмінних» злиwkів, і що ці зливки «посідали все більше місце, аж до повного витіснення, а, вірніше, поглинення монет, що служили й сировиною, й міркою для лиття ранніх злиwkів»². Його авторитетна думка визнається сьогодні всіма вченими.

Разом з тим, нумізмати вже давно помітили, що нестандартні срібні зливки з'явилися в обігу Давньої Русі дуже рано, незабаром після появи на ринку куфічних дирхемів. Упорядник першої топографії знахідок злиwkів О. О. Ільїн встановив, що найдавніші знайдені на Русі зливки датуються початком — першою половиною IX ст.³ Вони не були ще гривнами, бо не мали усталених форми й ваги, але їх платіжне призначення не викликає сумнівів. Протягом IX—XI ст., як свідчить матеріал давньоруських скарбів, зливки використовувались на ринку паралельно з арабськими, візантійськими, а далі із західноєвропейськими монетами⁴. То були шматки металу найрізноманітніших обрисів і ваги. Їх знаходили разом з монетами або без них.

За спостереженнями Г. Ф. Корзухіної систематичне використання злиwkів ще не усталених форми й ваги починається на Русі з X ст. То були звичайно невеличкі срібні палички. У скарбах X ст. їх небагато: 1—2 на скарб. Але вже в першій половині XI ст. кількість срібних злиwkів у давньоруських скарбах збільшується. Це, як і раніше, переважно відомі за скарбовими комплексами X ст. довгі й тонкі палички. XII ст. на Русі характерне подальшим зростанням кількості платіжних злиwkів у скарбах⁵.

Однак зливки срібла, якими користувались на Русі в XII ст., знаходять у скарбах без монет. Виняток становлять кілька комплексів, у яких срібні зливки перебували з золотими візантійськими монетами (солідами), золотими й срібними прикрасами. Але такі скарби звичайно накопичувались тривалий час і не відбивають характеру грошового обігу часу їх заховання. Це, по суті, маленькі скарбниці.

Оскільки абсолютна більшість речових скарбів XII—XIII ст., і серед них комплексів зі зливками, не містить монет, це дало підстави нумізматам оголосити XII, XIII і навіть частину XIV ст. «безмонетним» періодом в історії грошового обігу Давньої Русі.

Свого часу авторові цих рядків довелося висловити думку, що на грошовому ринку Давньої Русі в XII—XIII ст. зберігалася помітна кількість монет

карбування попередніх століть: арабських дирхемів і західноєвропейських денаріїв. Їх вже не вистачало для потреб торгівлі, тому поряд з монетами на ринку використовувались монетні гривни й зливки срібла, фрагментоване срібло й, можливо, якісь стандартизовані товари на взірць шиферних прясел, намистин або брусочків солі⁶.

Відсутність монет у скарбах із срібними зливками XII—XIII ст. говорить, на мою думку, не про те, що монет тоді в обігу не було, а про те, що монети й гривни обслуговували його різні сфери. Якщо монети вживались головним чином у повсякденних угодах купівлі-продажу, то гривни використовувались заможними верствами суспільства для великих трансакцій, сплати боргів, виплати контрибуцій. У гривнях складались великі маєтності й купецькі «капітали», вони зберігались у князівських та боярських скарбнищах. Наведу два приклади з Київського літопису XII ст. 1144 р. галицький князь Володимирко змушений був сплатити контрибуцію київському князеві Всеволоду в 1400 монетних гривен, від 230 до 280 кг срібла залежно від типу злиwkів (київського чи новгородського). А в 1146 р. князь-кондотьер Іван Берладник одержав за службу від чернігівського князя Святослава 200 гривен срібла й близько 8 фунтів золота⁷.

Монетні гривни з'явилися, отже, не тому, що ринок почав відчувати нестачу монет. Причина полягала в іншому: в наростанні масштабів економічного життя, поживаленні сільського господарства, ремесел і промислів, що стимулювало торгівлю, призводячи до багаторазового збільшення її обсягів. Дослідники історії Київської Русі XII ст. узгоджено відзначають загальне піднесення її економіки в той час.

У зв'язку з наростанням кількості торговельних угод, збільшенням їх вартості, напевне, й народилася думка стандартизувати вагу злиwkів срібла, що й раніше використовувались як платіжні засоби. Розпізнавальною ознакою саме монетних гривен тієї чи іншої усталеної ваги мала служити їх форма: шестикутна на півдні (київські) чи паличкоподібна на півночі (новгородські). Так, на мій погляд, виникли монетні гривни в давньоруському суспільстві.

Дослідження гривен пов'язане з великими труднощами. Одна з головних полягає в неможливості бодай приблизного їх датування через відсутність монет у скарбах з ними. Мало чим може допомогти й археологія, бо знахідки гривен у точно датованих шарах залишаються рідкісними. Тому на питання: коли з'явилися монетні гривни, нумізмати відповідали, керуючись швидше логічними міркуваннями та інтуїцією, ніж речовими доказами. Час народження гривен визначали в широкому хронологічному діапазоні — з X до XIII ст. Г. Ф. Корзухіна, яка багато років вивчала давньоруські скарби, пропонувала відносити час складання розвинутої гривневої системи до середини XII ст., припускаючи при цьому, що початки відливання злиwkів певної ваги належать до XI ст.⁸ До другої половини XI ст. відніс народження монетних гривен В. Л. Янін⁹. Найбільший авторитет у давньоруській нумізматиці І. Г. Спаський сумарно датував виникнення монетних гривен XI ст.

Більшість нумізматів сходиться на тому, що першими, в XI ст., з'явилися київські гривни, вага яких коливається в межах 161—164 г, що майже точно збігається з половиною візантійського фунта-літри (163,73 г). В основу виробництва цих гривен було покладено поширену на півдні візантійську вагову одиницю. Далі, в XII ст., з'явилися новгородські гривни вагою в середньому 204 г, що становить половину поширеного на півночі Русі західноєвропейського (каролінгського) фунта. Існування двох різних вагових систем ускладнювало економічний обмін між руськими Північчю й Півднем. Адже монетні гривни, на відміну від злиwkів срібла різноманітної ваги й форми, приймалися на ринку вже не на вагу, а за ліком, що спрощувало й прискорювало масштабні торговельні угоди.

Тому більшість дослідників вважає, що внаслідок намагання об'єднати південну й північну гривневі системи наприкінці XII ст., а то й на початку XIII ст., почали виготовляти важкі «київські» гривни, вага яких є близькою до північної норми у 204 г. За формою ці монетні зливки дійсно нагадують київські: вони також шестикутні. Однак їх обриси більш заглажені, характерні трикутні виступи на подовжніх боках більш тупі, а самі зливки набагато

товщі від справжніх київських. Вважається, що ці важкі «київські» гривни відливались на півдні Русі¹¹.

Найпізнішими за часом появи на давньоруському ринку більшість нумізматів вважає так звані чернігівські гривни — їх виникнення досі відносили до кінця XII чи до XIII ст., — знову-таки з логічних міркувань, бо ці зливки є однією з найбільших загадок давньоруської нумізматики. Залишається неясним майже все: час і місце їх виробництва, ареал, вагові характеристики. Поверхня цих гривен звичайно розплющена (рис. 1). Сенс такої операції теж залишався таємничим. Тому вчені-нумізмати мало й неохоче досліджували «чернігівські» гривни. Не існує жодної присвяченої їм статті. Вони лише коротко згадувались у працях про монетні зливки інших типів.

Першою за часом знахідкою «чернігівських» гривен став виявлений 1854 р. у Великолуцькому повіті Псковської губернії Росії великий скарб із 44 монетних злиwkів. У першому повідомленні про нього типи гривен цього скарбу не зазначені. Відомо лише, що гривни були відіслані до Ермітажу й Оружейної Палати Московського Кремля. У каталозі Відділу нумізматики Ермітажу, складеному М. П. Бауером, відзначено, що у Псковській губернії знайдено 20 розплющених гривен¹². Напсвне, це й був Великолуцький скарб. Він залишився не поміченим нумізматами.

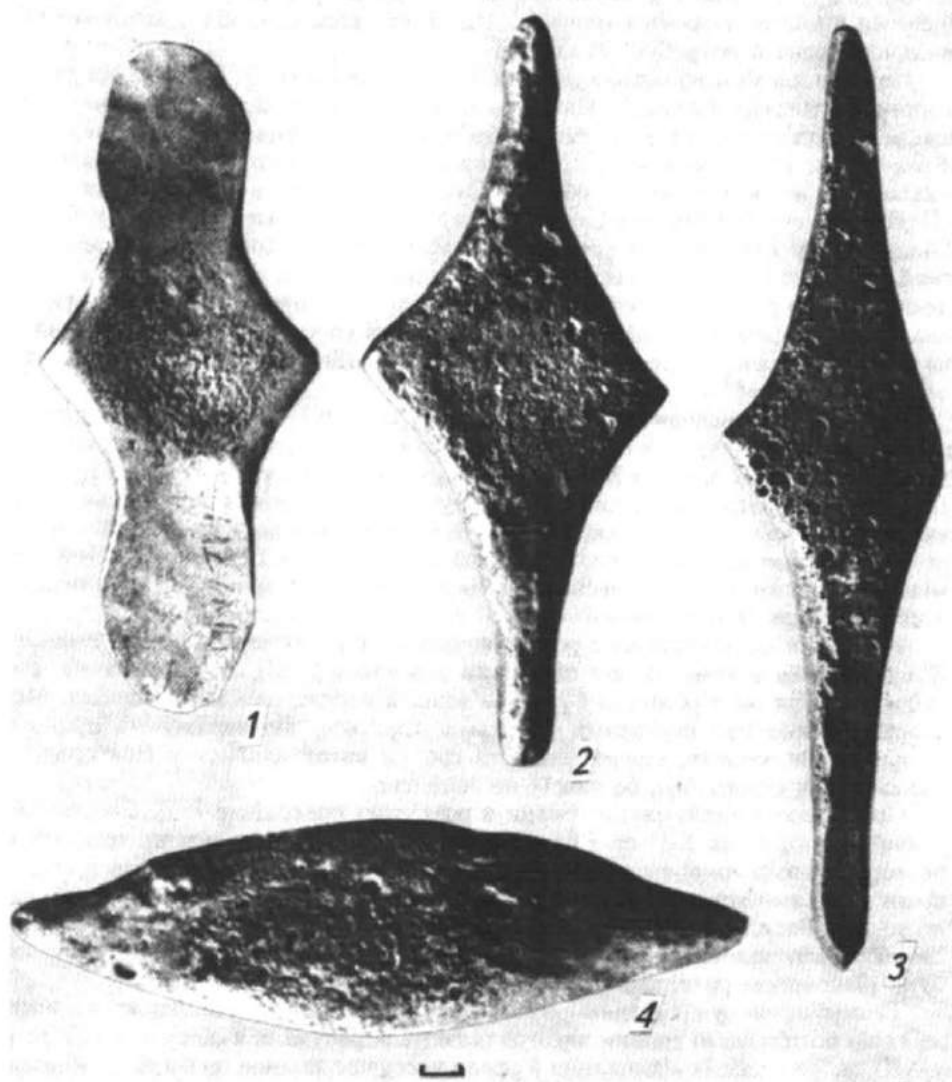

Рис. 1. Розплющені гривни скарбу з с. Горбова на Чернігівщині (зменшено в 2 рази).

Другою за часом виявилася знахідка скарбу гривен різних типів у с. Горбові Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в 1878 р.¹³. Сьогодні відомо 18 розплющених ("чернігівських") гривен із загальною кількістю 26 монетних зливків цього скарбу. 5 з них опинились в Історичному музеї у Москві, де й зберігаються нині. Згодом вони були опубліковані О. В. Орешніковим¹⁴. 13 розплющених зливків з Горбовського скарбу надійшли до зібрання І. І. Толстого. Тепер вони в Ермітажі¹⁵.

Вперше увів до нумізматики дивні гривни з розкутою поверхнею історик і археолог Д. Я. Самоквасов, який і назвав їх чернігівськими за місцем знахідки в Чернігівській губернії. Вчений відзначив велику невизначеність їх форми¹⁶. Ця назва є суто умовною, бо більшість знахідок таких гривен зроблено на північному сході й північному заході Давньої Русі. А першим дослідженням, в якому були, серед гривен інших типів, розглянуті й «чернігівські», стала праця О. І. Черепніна про гривенну грошову систему. Так само, як Д. Я. Самоквасов, він визнав розплющені зливки південноруськими.

О. І. Черепніну належить і спроба класифікації розплющених гривен. Він розподілив їх на два підтипи, віднісши до першого зливки у формі ромбу з подовженими кінцями (що мають звичайно лише сліди початку розковування), а також такі гривни з розплющеними округлими або прямокутними кінцями; до другого підтипу вченим віднесено гривни у формі еліпсу з розплющеними чи загостреними кінцями¹⁷. Ця проста класифікація є загалом правильною, хоча й потребує деталізації.

Не обійшов увагою розплющені монетні зливки й О. О. Їльїн. У вступі до топографії знахідок зливків він відзначив, що скарби (єдине в даному разі джерело, бо такі гривни в писемних пам'ятках не згадуються) не містять вказівок на час відливання й розковування поверхні «чернігівських» гривен. Їх знаходили на величезному обширі Східної Європи: у Північно-Західній (Псковська губ.), Північно-Східній (Тверська, Пермська і В'ятська губ.) та Південній Русі (Київська і Чернігівська губ.), а також Прибалтиці (Ліфляндська губ.). До того ж, як відзначив О. О. Їльїн, згадані гривни також ніколи не знаходили разом з монетами. Він відмовився від спроби класифікувати їх, вважаючи їх форму нестійкою. Резюмуючи свої спостереження, вчений зауважив: «Обережніше все питання про литво чернігівських гривен залишити поки відкритим»¹⁸.

Більш певно висловився про розплющені зливки М. П. Бауер, віднісши їх до XII ст. й відзначивши при цьому, що за своєю формою вони «с дальшим розвитком деяких зливків XI ст.». Насправді, він мав на увазі київські гривни. Дослідник справедливо відкинув найменування цих гривен чернігівськими й вказав на їх зв'язок з новгородськими. Він навіть вважав розплющені зливки попередниками новгородських¹⁹ (що, на мою думку, є сумнівним). Цей нумізмат бачив ареал «чернігівських» гривен швидше на півночі, ніж на півдні, й поширив час їх побутування на XIII ст.²⁰

Такий погляд на гривни з розкутою поверхнею підтримав Б. О. Романов. Він погодився з думкою, що ці гривни з'явилися у XII ст. і відзначив, що сліди кування на них могли бути пов'язані з перевіркою якості срібла. Мої спостереження над подібними зливками, здається, підтверджують правоту історика. Він вважав, що розплющені гривни виготовлялись у Новгороді²¹. Це виглядає сумнівним, бо там їх не знайдено.

Оригінально витлумачив гривни з розкутою поверхнею І. Г. Спаський. Вчений відніс їх до XIII ст. і бачив у них проміжний тип між київськими й новгородськими гривнами, що є справедливим. Він пов'язав з цими платіжними зливками згадку Галицько-Волинського літопису про князя Волині Володимира Васильковича, за ведінням якого 1288 р. на гривни перетопили срібні тарілі, золоті й срібні кубки²². Він гадав, що йшлося про зливки, які були різновидом розплющених гривен²³.

Таким чином, у вітчизняній нумізматичній літературі утвердилася думка, за якою розплющені гривни виготовлялись і перебували в обігу в XII, а то й у XIII ст. Та місце їх відливання й ареал увесь час залишались дискусійними.

Зате питання про вагову норму «чернігівських» гривен майже не викликало незгод. Вже перший їх дослідник О. І. Черепнін упевнено заявив, що за

вагою вони входять до новгородської системи²⁴. М. П. Бауер також пов'язував розплющені зливки з новгородським ваговим стандартом. Він мав відомості про вагу 75 таких злиwkів і визначив їх середню вагу в 197 г. А пересічна вага раних новгородських гривен, на його погляд, дорівнює 197,11 г.²⁵ Таким чином, думка про тотожність середньої ваги розплющених і новгородських гривен встановилась у науці. Її прийняли В. Л. Янін та І. Г. Спаський²⁶.

Отже, наслідки майже столітнього вивчення «чернігівських» гривен у вітчизняній нумізматиці виглядають таким чином. Більшість вчених вважає їх південноруськими, виготовленими, швидше за все, у Чернігові чи Чернігівській землі. Вони були в обігу в XII або XIII ст. і відливались за ваговою нормою новгородських злиwkів. Однак проведені мною дослідження великого комплексу розплющених гривен із скарбу, знайденого чверть століття тому на о. Готланд у Балтійському морі, призвели до інших висновків.

Улітку 1967 р. фермер П. А. Кроон з с. Бурге на Готланді добув при оранці великий монетно-речовий скарб, схований у бронзовій посудині. Навколо схованки з основною частиною скарбу лежали монети, а також срібні зливки, браслети й інші речі. Це найбільший скарб серед знайдених на Готланді, його вага 10,369 г. Незвичайними є його склад і час укриття. Як зауважив один з публікаторів скарбу шведський археолог Е. Нюлен, це перший надійно датований комплекс другої чверті XII ст. на Готланді. За молодшою монетою, карбованою в 1140-х роках, він датується другою половиною 40 — 50-ми роками XII ст.

У Бурзькому скарбі налічувалося близько 3000 монет: куфічних дирхемів, західноєвропейських денаріїв і брактатів, серед яких чимало рідкісних. Там знаходились 34 давньоруські гривни, а також платіжні зливки неусталених форм й ваги та їх фрагменти. У скарбі виявлено 5 срібних браслетів, фрагменти срібних прикрас, а також бронзова шпилька, свинцевий хрестик та інші речі²⁷.

Срібні давньоруські гривни скарбу з Бурге є історичним джерелом великої ваги. У цьому скарбі багато чого виявилось незвичайним. Вперше на Готланді й узагалі в Швеції знайдено комплекс із 34 давньоруських платіжних злиwkів. Уперше, і не тільки в Швеції, а й на Русі, гривни містились в одному комплексі з монетами. Нарешті, виявлені в Бурге гривни належать до найбільш рідкісних — так званих чернігівських.

Розпочинаючи дослідження гривен з Готланда, автор цих рядків сподівався, що праця допоможе пролити світло на проблему виникнення й обігу монетних злиwkів на Русі, наблизить до розв'язання тасмниці «чернігівських» гривен. Зливки Бурзького скарбу не обманули сподівань.

Дослідження скарбу з Готланда стало можливим завдяки сприянню Фонду нумізматичних досліджень Гуннара Екстрема. Авторів було надане наукове відрядження до Стокгольма й можливість працювати над вивченням гривен у Королівському монетному кабінеті. Користуюсь нагодою висловити подяку Фондові Гуннара Екстрема, а також професорові В. Мальмер, докторові Л. Лагерквісту, доктору Е. Ліндбергер і всім співробітникам Королівського монетного кабінету за сприяння моїй праці.

Як уже йшлося, скарб з Бурге є першим, у якому давньоруські гривни виявлені разом із срібними монетами. Ця обставина дає можливість спробувати датувати «чернігівські» зливки. Проте насторожує сама виключність скарбу з Готланда, бо гривни й монети обслуговували різні галузі обігу й тому не змішувались у скарбах.

Отож, перед тим, як братися за датування гривен Бурзького скарбу, використавши монети, необхідно було пояснити такий незвичайний склад цього комплексу. Чи не могло трапитися так, що в тому самому місці одночасно знайшли не один, а два скарби — монетний і речовий, і останній складався переважно з гривен? Археологам вдалося встановити, що скарб знаходився в бронзовій посудині, зруйнованій ударом плуга. Плуг же розтягнув скарб, через що монети, срібні браслети, зливки срібла тощо опинились на площі в кілька квадратних метрів. Але Е. Нюлен, який уважно дослідив обставини знахідки, переконався в тому, що всі знайдені речі становили єдиний скарбовий комплекс²⁸. Доведено факт пересування монет і гривен у спільній посудині.

Монетна частина скарбу з Бурге являє собою класичний грошовий скарб,

що відбив обіг Готланда першої половини XII ст. Він датується за молодшою монетою — брактеатом пфальцгерцога Фрідріха II із Зоммершенбурга, що володів (або управляв) епархією Кведлінбург у 1140—1145 рр. Інша германська монета Бурзького комплексу була карбована після 1137 р., але не пізніше брактеата Фрідріха II²⁹.

Знахідка давньоруських гривен у Бурге залишається єдиною не лише на Готланді, а й у Скандинавії взагалі. За межами Давньої Русі гривни ніколи не використовувались як уніфікований засіб купівлі-продажу. Тим незвичайнішим видається їх сумісне знаходження в одному скарбі з срібними монетами. Тому у мене виникло припущення, що гривни приєднала до скарбу монет людина, яка вмістила їх разом до однієї посудини. Ситуація виглядає парадоксальною: не будучи природною частиною монетно-речового комплексу, гривни все ж таки датуються монетами скарбу з Бурге, оскільки й ті й інші одночасно потрапили до спільної посудини. Монетна частина скарбу визначає *terminus ante quem* частини гривневої. Виходить, гривни перебували в обігу в 40-х роках XII ст., до другої їх половини.

Вперше у нумізматів з'явилася можливість датувати за допомогою монет «чернігівські» або розплюшені гривни, принаймні — визначити час, коли вони були в обігу. Нове датування, як мені здається, докорінним чином змінює традиційні уявлення про послідовність і час появи тих чи інших зливок срібла усталених форми й ваги на Русі. Виявилось, що розплюшені зливки зовсім не завершують типовий і хронологічний ряд давньоруських гривен, а є сучасними новгородським і навіть київським, активний обіг яких розпочинається саме в 40—50-х роках XII ст. Певним чином підтвердився інтуїтивний здогад М. П. Бауера, який відніс «чернігівські» зливки до XII ст.

Бурзький скарб відкриває можливість уточнити датування розплюшених гривен, запропоноване М. П. Бауером. Вони були сховані разом з монетами навряд чи набагато пізніше середини XII ст. Зрозуміло, що ці гривни мали увійти в давньоруський обіг раніше вказаного часу. Крім того, в скарбі виявились розплюшені зливки кількох підтипів: ромбоподібні, широкі та вузькі еліпсоподібні, а також зливки половинної ваги. Це наводить на думку, що тип «чернігівської» гривни розвивався протягом тривалого часу, принаймні — половини століття. У такому випадку можна припустити, що відливання розплюшених зливок розпочалося в кінці XI ст. Неважко дійти висновку, що всі три типи гривен Давньої Русі: київські, новгородські й чернігівські приблизно одночасно, в кінці XI — на початку XII ст. перебували в обігу. Тоді ж, слід гадати, виникли новгородські й «чернігівські», а київські — дещо раніше, в середині — другій половині XI ст.

За топографією знахідок «чернігівських» гривен не можливо судити про основне місце їх виробництва. Однак я схилиюсь до думки щодо їх північно-норуського походження. Не повинна бентежити та обставина, що відомі дві знахідки таких зливок у Чернігівському князівстві. В обох випадках їх виявили поблизу Новгород-Сіверського, на півночі Чернігівської землі, в області, економічно тісно пов'язаній з Північно-Східною Руссю. Більш показовим для визначення якщо не місць відливання розплюшених гривен, то їх ареалу, є знахідки їх у Псковській, Тверській, В'ятській і Пермській землях, а також у Прибалтиці. Це дає підстави приблизно окреслити область їх використання в межах Північно-Східної й Північно-Західної Русі, що не виключало можливостей виходу цих монетних зливок у суміжні землі.

На північноноруське походження розплюшених гривен Бурзького скарбу вказує присутність у ньому іншого, властивого лише північним землям Русі й прилеглим до них зі сходу неслов'янським територіям засобу обігу — круглих зливок, так званих коржиків камського срібла. Основним ареалом круглих зливок були басейн Волги та її притоки Ками, колишні Пермська і Казанська губернії Російської імперії³⁰. Не виключено, що розплюшені гривни потрапили до Бурзького скарбу з Прикам'я разом з круглими зливками. Все це дає підстави назвати «чернігівські» гривни п і в н і ч н о р у с ь к и м и.

Як місця відливання північноноруських гривен можна запропонувати Псковську землю або басейн середньої течії Волги. Значна частина цих гривен, особливо зроблених з еліпсоподібної заготовки, справляє враження про-

дукції не міського, а сільського ремесла. Їх технічна недосконалість не дозволяє пов'язувати північноруські монетні зливки з великими містами, що мали давні традиції та високий рівень обробки благородних металів. Можливо, північноруські гривни, на відміну від київських і новгородських, виробництво яких мало постійний характер, відливались час від часу, в міру потреби, в різних місцях величезного ареала їх обігу. Таке виробництво навряд чи могло бути масовим, а недовіра населення до них (доказом чого є вже саме розкопування поверхні) неминуче призводила до того, що переважна кількість північноруських гривен правила за сировину для золотарів. Певним свідченням мовленого може бути скарб із Бурге, куди північноруські гривни потрапили, швидше від усього, як запас сировини.

Як згадувалось, усі мої попередники вважали, що розплющені гривни відливались згідно вагового стандарту новгородських. Частина вчених не наводила доказів на користь такої думки, інша спиралась на власні обрахунки. Зокрема, М. П. Бауер, підрахувавши вагу відомих йому 75 злиwkів, визначив норму їх відливання у 197 г. Але це не спонукало його виділити ці гривни в окрему вагову групу, бо, як він гадав, таку ж середню вагу мали й новгородські монетні зливки³¹. Це не відповідало дійсності, бо вагова норма новгородських гривен XII—XIII ст. становила приблизно 204 г.

Існують підстави поставити під сумнів точність арифметичних викладок М. П. Бауера. Він міг зважити лише 46 розплющених гривен: 31 із зібрання Ермітажу й 15 з колекції Історичного музею в Москві. Інші 29 були відомі вченому за публікаціями, здебільшого з не раз згаданого вище топографічного зведення О. О. Ільїна. Однак у публікаціях звичайно вага злиwkів вказується приблизно. В цьому я переконався, перевіривши вагу ряду гривен з колекції Ермітажу й порівнявши одержані дані з вагою тих самих злиwkів, наведеною в літературі. До того ж у старих працях вага гривен визначалася в золотниках і долях, що створює додаткові труднощі при переведенні ваги у грами.

Мною було обчислено середню вагу «чорнігівських», тобто північноруських гривен за такими комплексами: скарб із Бурге, зібрання Ермітажу й колекція Московського Історичного музею.

28 цілих (не фрагментованих) північноруських злиwkів з Бурге мали вагу від 188,28 до 204,46 г. Їх середня вага 196,42 г. Важливо відзначити, що лише 3 зливки цього скарбу перевищують у вазі 200 г і лише один досягає норми новгородських гривен.

Дуже близьку до визначеної на підставі злиwkів скарбу з Бурге середню вагу дає й підрахунок, виконаний на матеріалі 31 північно-руської гривни з Ермітажу: від 178,45 до 206,98 г. Середня вага гривен із зібрання Ермітажу: 195,74 г. Серед 31 північноруського злиwка Ермітажу лише один (інв. № 476) трохи перевищує 200 г і ще один (№ 473) має вагу, більшу від новгородського стандарту — 206,98 г.

Нарешті, приблизно тотожною з одержаним нами метрологічним стандартом північноруських гривен виявилася середня вага цих злиwkів із колекції Історичного музею в Москві. Мною проведені підрахунки за 15 екз. цього зібрання. Їх вага коливалась в межах від 185,54 до 200,20 г. Отже, середня вага злиwkів Історичного музею: 195,56 г. Серед північноруських гривен цього зібрання лише одна трохи перевищувала 200 г — і жодна не досягала стандарту новгородських гривен.

Таким чином, середня вага північноруських гривен коливається між 195,56 і 196,42 г. Мені здається важливим таке спостереження. Одна з гривен Бурзького скарбу має трохи надрізаний кінець. Таким способом, гадаю, вилучали зайву вагу з монетного злиwка, приводячи його до стандарту. Вага цієї гривни: 196,72 г. Точно такий же північноруський злиwок з надрізаним кінцем знайдено в скарбі з с. Мишеловки на Київщині³². Вага цієї гривни 196,74 г. Можливо, 196,7 г і є приблизним ваговим стандартом північноруської гривни.

Таким чином доведена, здається, помилковість пануючої в нумізматичній літературі думки, ніби розплющені гривни відливались за ваговою нормою новгородських. В основі північноруських лежав інший метрологічний стандарт — близько 196 г.

Свого часу В. Л. Янін відзначив скандинавське походження ваги новгородської гривни в половину 96-золотникового фунта³³ (204,75 г), тобто північної марки. Північноруська ж гривна важить у середньому трохи більше 196 г. Оскільки на Русі вагова гривна (марка) в 196 г невідома, логічно припустити, що й в основі вагового стандарту наших гривен лежала якась скандинавська одиниця.

М. П. Бауер був переконаний у тому, що в мирному договорі Новгороду з Готландом кінця XII ст. виступали гривни срібла вагою в 197 г, які він вважав розплющеними: адже, за його переконанням, новгородські гривни з'явилися лише в XIII ст. Для нас в його міркуваннях важливим є те, що він виходив із співвідношення гривни кун (монет) й гривни срібла як 4:1; тобто, гривна кун, що налічувала 50 монет, для XII ст. важила 49,25 г. Це відповідає визначеному М. П. Бауером ваговому стандарту західноєвропейського денарія того часу (саме він називався куною в XII ст.) в 1 г чи трохи більше³⁴. Напрошується припущення, що вагова одиниця срібла, близька до 196—197 г, була відома на Готланді, якщо там скористались нею при укладенні угоди з Новгородом. Тому ймовірно видається думка про готландське походження вагового стандарту-марки в 196—197 г. А значить — і вагової норми північноруської гривни.

Як вагова одиниця для дорогоцінних металів у Скандинавії марка вперше згадується в рунічному написі початку XI ст. з Вестер'етланда. Вага марок коливалася в ранньому середньовіччі між 186 і 280 г. Виходячи із знахідок вагових гирьок, вчені встановили, що в Швеції тоді існували такі групи гирьок, що цікавлять нас: 202-198, 192-190 г. Стандартну вагу слід визначати за гирьками меншої ваги³⁵. Таким чином, марка в 198 г, що побутувала в Швеції й, імовірно, на Готланді, могла вплинути на ваговий стандарт північноруських зливків.

У скарбові з Бурге присутні два розплющених зливки у половину норми північноруської гривни. Це не фрагменти, а цілі гривни, відлиті в спеціальних формах. Їх вага: 101,2 й 96,9 г. Напрошується припущення, що перед нами — грошово-вагова система, яка складалася з цілої й половинної гривен. Однак ті дві гривни малої ваги з Бурзького скарбу досі залишаються єдиними відомими науці. Поки що передчасно мовити про існування такої системи. Тим більше, що серед незрівнянно більш поширених київських і новгородських гривен ще не траплялися зливки половинної ваги.

На мою думку, північноруські гривни потрапили на Готланд з Північно-Західної Русі. Ймовірніше від усього, з Псковської землі, бо в Новгородській вони невідомі. У свою чергу, зливки могли бути привезені туди з Прикам'я, на що вказує їх знаходження в скарбі разом із «коржиками» камського срібла. Швидше за все, гривни були привезені на Готланд як сировина для ювелірного чи монетного виробництва. Якраз у середині XII ст. там розпочинається карбування власних монет.

Вивчення технічних особливостей північноруських гривен дало, як мені здається, важливі результати. Цікавою виявилася техніка відливання й, особливо, наступного розплющування монетних зливків. Дослідження привели до висновку, що заготовки відливались у відкритих формах, зроблених найчастіше недбало. Київські та новгородські гривни також виготовлялись у таких формах, але виконаних набагато ретельніше. Можливо, форми для північноруських гривен просто видавлювали в землі чи піску. Внаслідок недосконалості процесу литва форма північноруських гривен звичайно виходила неправильною, краї зливків шорсткими, а то й рваними. Довжина, ширина й товщина, а також конфігурація зливків є найрізноманітнішими. І все ж таки всі ці гривни належать до північноруського типу, бо їх об'єднують загальна вага й форма заготовки, ромбо- чи еліпсоподібна, й, особливо, — обов'язкове розплющування чи розковування поверхні.

Нумізмати звичайно оминають увагою причини розковування поверхні північноруських гривен. Лише Б. О. Романов обережно зауважив, що воно може бути пов'язане з перевіркою якості металу³⁶. На мій погляд, думка про розплющування кінців або всієї поверхні монетного зливка виникла тоді, коли почали відливати «київські» гривни надто великої порівняно з їх поперед-

никами ваги — згідно норми новгородських гривен. Вони були незвичними для людей, їх, мабуть, остерігалися брати на ринку. Відповідність у вазі тих важких «київських» гривен новгородським в очах покупців ще не означала однаково високої якості срібла. Напевне, тому й народилася ідея випробувати нові зливки методом розплющування.

Відомо, що високопробне срібло є дуже пластичним, легко кується без розривів і тріщин. Чим нижчою є проба срібла, тим гірше воно витримує розплющування. Тому висловлюю обережне припущення, що найважчі екземпляри північноруських гривен (200 г і більше) можуть бути в дійсності важкими «київськими», підданими перевірці молотом. Моє припущення певною мірою підтверджується спостереженнями М. П. Бауера над важкими «київськими» зливками: на багатьох він помітив сліди молота³⁷. Сказане тим більше стосується справжніх північноруських гривен, що відливались за іншою ваговою нормою, ніж новгородські й важкі «київські». Північноруські монетні зливки мали викликати ще більшу, ніж важкі «київські», недовіру на ринку.

Спочатку, напевне, північноруські гривни відливались за формою авторитетних на всіх східнослов'янських землях київських, що мало викликати довір'я до них в народі. Однак швидко, мабуть, стало ясно, що товсті й короткі кінці таких злиwkів плющити дуже важко. Можливо, у зв'язку з цим придумали нову форму заготовки північноруської гривни — ромбоподібну з витягнутими вузькими кінцями, розковувати яку було набагато легше (рис. 2). Подібні зливки зберігаються в колекціях Ермітажу та Історичного музею, присутні в Бурзькому скарбі. Таким чином форма цих гривен відірвалася від традиційної форми київських, зробившись із шестикутної чотирикутною.

Та до якогось часу заготовки північноруських гривен зберігали головну ознаку київських: характерні трикутні виступи на подовжніх боках злиwkів. На мою думку, розплющені з ромбоподібних злиwkів з витягнутими вузькими кінцями північноруські гривни є одними з найдавніших за часом виготовлення (рис. 3).

Однак, ймовірно, коли минув деякий час після початку відливання ромбоподібних злиwkів, майстри дійшли висновку, що техніка такого литва є надто складною, тим більше, що в процесі розплющування первинна форма заготовки все одно порушується. Тоді форму спростили, відмовившись від трикутних виступів по боках злиwка. На це вказує склад гривневої частини Бурзького скарбу, в якому серед 34 розкутих гривен лише 6 зроблено з ромбоподібної заготовки, всі інші — з еліпсоподібної.

Отож, від ромбоподібного злиwка перейшли до еліпсоподібного. У музейних колекціях чимало гривен, виконаних з заготовки такої форми. Мабуть, спочатку використовували короткі, широкі й товсті зливки (рис. 4). Але далі, з огляду на труднощі їх розковування, перейшли до довгих і вузьких, які наблизились у кінцевому рахунку до потовщеної в середині палички (рис. 5).

Уважне вивчення північноруських гривен дозволяє вважати, що зливки розковували відразу ж по відливанні. Зрозуміло, що розплющування срібного, досить товстого злиwка потребувало значних фізичних зусиль, багатьох ударів молота й тривалого часу. Тому таке ґрунтовне розковування навряд чи могло виконуватися на ринку, під час угод купівлі-продажу. На користь моєї думки свідчить спостереження, відповідно до якого на багатьох гривнах видно сліди окремих ударів, завданих, судячи за їх формою й виглядом,

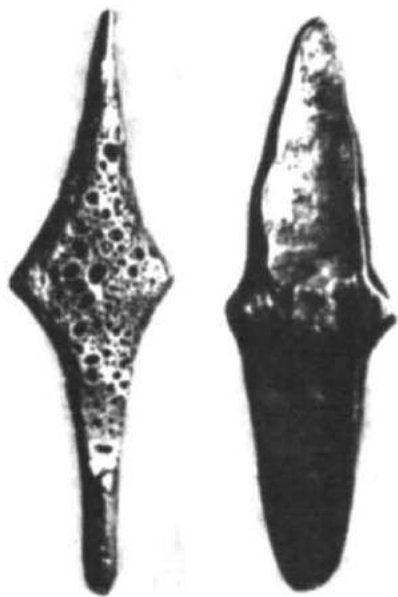

Рис. 2. Гривна з колекції Ермітажу.

Рис. 3. Гривна з колекції Ермітажу.

Рис. 4. Гривна з Готландського скарбу.

Рис. 5. Гривна з Готландського скарбу.

Рис. 6. Гривна з колекції Ермітажу.

поспіхом. Слід гадати, що особливо недовірливі контрагенти прямо на ринку бажали упевнитися в якості срібла, вдаряючи по гривні обухом бойової сокири чи руків'ям ножа. Саме так виглядають сліди вторинних ударів на багатьох гривнах (рис. 6).

Поряд із розплющуванням при виготовленні й вторинними ударами на ринку північно-руські гривни випробували на якість металу ще й вигинаючи їх руками чи іншим способом. Багато зливків скарбу з Бурге вигнуті у формі лука, деякі мають закручені в спіраль кінці. Є подібні гривни й у музейних колекціях.

Такими виглядають деякі міркування з при-

воду давньоруських монетних гривен із розкутою поверхнею, які раніше називали чернігівськими. Визначити час їх обігу, територію поширення, місце серед гривен інших типів, вагову норму, причини плющення тощо допомогли дослідження скарбу, знайденого чверть століття тому на шведському о-ві Готланд.

Примітки

- ¹ Stenberger M. Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. — Т. 1. Text. — Stockholm, 1958. — S. 232.
- ² Спасский И. Г. Русская монетная система. — М., 1957. — С. 32, 33.
- ³ Ильин А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. — Пг., 1921. — С. 3.
- ⁴ Неклюдов В. М. О русских денежных слитках // Труды Отдела нумизматики Гос. Эрмитажа. — Л., 1945. — Т. 1. — С. 123 й далі.
- ⁵ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII в. — М. — Л., 1954. — С. 22—27, 85; № 17.
- ⁶ Котляр Н. Ф. Еще раз о «безмонетном» периоде денежного обращения Древней Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1973. — Т. V. — С. 152—169.
- ⁷ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 226, 239.
- ⁸ Корзухина Г. Ф. Указ. соч. — С. 28.
- ⁹ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. — М., 1956. — С. 170, 171.
- ¹⁰ Спасский И. Г. Русская монетная система. — Л., 1970. — С. 63.
- ¹¹ Романов Б. А. Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. — М. — Л., 1948. — Т. 1. — С. 395.
- ¹² Научный каталог-инвентарь № 2363 Отдела нумизматики Эрмитажа. — № 462—481.
- ¹³ Ильин А. А. Указ. соч. — № 220. — С. 52.
- ¹⁴ Орещников А. В. Опись серебряным слиткам из собрания Императорского Российского исторического музея // Труды Московского Нумизматического общества. — М., 1901. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 220—221. — Таб. VI. — Рис. 21—25.
- ¹⁵ Научный каталог-инвентарь № 2363 Отдела нумизматики Эрмитажа. — № 482—494.
- ¹⁶ Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей. — Варшава, 1892. — С. 83. — № 4176—4179.
- ¹⁷ Черепнин А. И. О гривенной денежной системе по древнимкладам // Труды Московского Нумизматического общества. — 1901. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 203—204.
- ¹⁸ Ильин А. А. Указ. соч. — С. 10.

- ¹⁹ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды // *Вспомогательные исторические дисциплины*. — М. — Л., 1937. — С. 225.
- ²⁰ Bauer N. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters Ein archäologische Studie // *Numismatische Zeitschrift*. — Wien, 1929. — Bd. 62. — S. 115/39.
- ²¹ Романов Б. А. Указ. соч. — С. 395, 396.
- ²² *Летопись по Ипатскому списку*. — С. 601.
- ²³ Спасский И. Г. Русская монетная система. — Л., 1970. — С. 65.
- ²⁴ Черепнин А. И. Указ. соч. — С. 203.
- ²⁵ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды. — С. 225.
- ²⁶ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. — М., 1956. — С. 45; Спасский И. Г. Указ. соч. — С. 65.
- ²⁷ Berghaus P., Dolley R. H. M., Linder Welin U. S., Malmer B., Nylen E., Rasmusson N. L. Gotlands Största silverskatt funnen vid Burge i Lummelunda // *Gotlandskt Arkiv*. — 1969. — 41. — S. 7-60.
- ²⁸ Berghaus P., Dolley R. H. M., Linder Welin U. S., Malmer B., Nylen E., Rasmusson N. L. *Op. cit.* — S. 12—19.
- ²⁹ *Ibid.* — S. 50—51.
- ³⁰ Ильин А. А. Указ. соч. — С. 5.
- ³¹ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды. — С. 225.
- ³² Корзухина Г. Ф. Указ. соч. — С. 133, 134. Вважаю, що північноруські гривни випадково потрапили до цього дорогоцінного речового скарбу тривалого накопичення.
- ³³ Янин В. Л. Указ. соч. — С. 171—172.
- ³⁴ Бауэр Н. П. Денежный счет Русской Правды. — С. 225, 234, 235.
- ³⁵ Rasmusson N. L. *Mark* // *Kulturhistoriskt leksikon for nordisk middelalder*. — Kobenhavn, 1966. — V. XI. — Sp. 420—423.
- ³⁶ Романов Б. А. Указ. соч. — С. 395, 396.
- ³⁷ Bauer N. *Op. cit.* — S. 118/42, 120/44.

Н. Ф. Котляр

О ТАК НАЗЫВАЕМЫХ ЧЕРНИГОВСКИХ ГРИВНАХ СЕРЕБРА

Исследования остававшиеся долгое время загадочными так называемые черниговские гривны. Изучение клада этих гривен, найденного на о. Готланд в Балтийском море в 1967 г., позволило автору определить время появления и бытования, метрологические характеристики, технику изготовления «черниговских» слитков. Установлено, что они были распространены как на севере Южной Руси, так и в Руси Северо-Западной и Северо-Восточной. Они возникли чуть позже киевских и примерно одновременно с новгородскими гривнами: в конце XI — начале XII вв. Весовая норма этих гривен (около 196 г), по мнению автора, восходит к скандинавской марке серебра того же веса. Изучение ареала дает основания предполагать, что основным районом изготовления и обращения этих гривен были северорусские земли.

N. F. Kotlyar

ON THE SO-CALLED CHERNIGOV SILVER GRIVNA

The author describes the so-called Chernigov grivna which for a long time remained mysterious for researchers. The study of a hidden treasure of the grivna found in the territory of island Gotland in the Baltic Sea in 1967 has permitted the author to determine the period of origin and existence, metrological parameters, technique of production of «Chernigov» silver Bullions. It is stated that they were spread both in the north of Southern Rus and in North-Western and North-Eastern Rus. They appeared somewhat later than the Kiev grivna and approximately simultaneously with the Novgorod grivna: at the end of the 11th and beginning of the 12th cent. The weight standard of these grivnas (about 196 g), in the author's opinion, goes back to the Scandinavian standard of silver of the same weight. The study of the area of distribution permits supposing that North-Russian lands were the main region of production and circulation of the grivna.

Одержано 05.10.90